УДК 165.614:81’1

Личук Марія Іванівна,
кандидат філологічних наук, доцент

КАТЕГОРІЇ «ЦІЛЕ» – «ЧАСТИНА» У ФІЛОСОФСЬКОМУ ТА ЛІНГВІСТИЧНОМУ ПОТРАКТУВАННІ

У статті проаналізовано категорії «ціле» – «частина» та «система» –« елемент» через призму сучасних філософських та лінгвістичних досліджень. Визначено взаємовідношення частин та їхній вплив на утворення синтаксичної одиниці як цілого, а також їхню дію на процеси інтеграції та диференціації в структурі цілого. Простежено значущість категорій «ціле» – «частина» щодо потрактування природи цілісності як істотного критерія мовної системи.

Ключові слова: *категорії «ціле» – «частина», категорії «система» – «елемент», внутрішнє членування, структурний принцип, функційний принцип, мовна форма, цілісність, цілісне утворення.*

Традиційні й нові лінгвістичні напрями визначають мову як систему цілісну, динамічну, відкриту і самоорганізовану. У філософській та лінгвістичній інтерпретації сутність мови як системи доречно розглядати з опертям на такі співвідносні поняття: «система» – «елементи», «ціле» – «частини».

Представники найновіших лінгвістичних напрямів дослідження пропонують своє трактування категорій «ціле – частина» та «система – елемент» одночасно з проекцією на проблемні питання синтаксису української мови.

Мета цієї статті – проаналізувати категорії «ціле» – «частина» з погляду філософії та лінгвістики, визначити роль частин у процесі утворення синтаксичної одиниці як цілого. Об’єктом дослідження є філософські та лінгвістичні категорії «система» – «елементи», «ціле» – «частини», предметом дослідження – взаємовідношення частин у процесі утворення синтаксичної одиниці як цілого та супровідні процеси.

Пояснюючи матерію як структурно упорядковане утворення, філософи вважають поняття системи центральним, вихідним [1], розглядають його як «порядок», «організацію», «сукупність», адже воно є підґрунтям загальної структурованості матерії: «Система – сукупність елементів, що перебувають у взаємних зв’язках співпорядкування й кооординації і становлять певну цілісність» [1, 43; 14, 19]. З-поміж майже сорока визначень терміна основним, на нашу думку, найбільш коректним і простим є визначення одного з основоположників узагальненої системної концепції, австрійського ученого Л. фон Берталанфі: «Система – це комплекс взаємозалежних елементів» [7, 43].

Зосереджуючи в собі значну евристичну цінність, поняття «елемент» є визначним у тлумаченні терміна «цілісна система». Цілісні системи характеризуються такими ознаками: чітко виражений елементний склад, залежність генезису й існування системи від кожного її елемента, залежність елементів від системи та її загальних властивостей.

Будь-яка система має структуру, всяка ж структура може виступати як конкретний вид системи [13, 228]. М. Ф .Овчинников розглядає структуру будь-якого об’єкта як інваріантний аспект системи: «… в будь-якому об’єкті можна виділити три основні моменти – частину, відношення і ціле, тобто три основні аспекти категорії структури – аспект елементів, аспект зв’язків і аспект цілісності» [9, 16].

Між елементами системи встановлюються певні відношення і зв’язки, що й становлять її структуру. Між поняттями «система» і «структура» існує суттєва відмінність: структура включає в себе комплекс відношень і зв’язків, а система, крім відношень і зв’язків, складається з елементів, поєднаних певними відношеннями.

Поняття «система» й «елемент» співвідносяться з поняттями цілого та частини. Ще Аристотель тлумачив ціле як «1) те, у чого не відсутня жодна з тих частин, складаючись з яких, воно називається цілим від природи, а також 2) те, що містить речі, які утворюють щось одне» [4, 174 – 175].

У філософському тлумаченні ціле співвідноситься з частиною, а система – з елементами і структурою. «Частина … має зміст лише відносно до цілого, … не існує самостійно. На відміну від частини елемент є певним компонентом будь-якої системи, відносною межею її поділу, що означає перехід до наступного, відповідно нижчого щодо організації рівня розвитку матерії, і, відповідно, відносно до системи завжди буде об’єктом іншої якості» [8,166].

© Личук М. І., 2013

Співвідношення системи і елементів розглядають як співвідношення різних структурних рівнів організації матерії, а співвідношення цілого і частин – на одному й тому самому рівні структурної організації.

Частина виявляє не лише специфічність цілого, але й індивідуальність, своєрідність. Вона відділена від цілого, характеризується відносною автономністю, виконує певні функції у структурі цілого.

Категорії «система – елемент», «ціле – частина» розглядають і в мовній інтерпретації. Вивчення мови як системи, а також внутрішніх властивостей мовних явищ, підводить до диференціації понять «елементи» і «одиниці» мови як частини і цілого.

Знання частин не є остаточною умовою пізнання цілого. Не можна зрозуміти суті компонентів, не розуміючи цілого, до складу якого вони входять. Частина – це складник цілого, а елемент співвідноситься з цілим опосередковано.

На початку ХХ століття представники лінгвістичного структуралізму виділяли основні поняття: система і структура. Вони розглядали систему як структурно організоване ціле; елементи – як мінімальні складники системи, об'єднані певними відношеннями (структурою), а структуру – як систему відношень між елементами [6, 59].

Елементи виступають матеріальними носіями зв'язків і відношень. Тому якість системи детермінована і елементами – їхньою природою, кількістю, властивостями, і структурою, тобто зв'язком, їх взаємодією [3, 30]. А. Алієва тлумачить поняття структури як інваріанта певних відношень і зв'язків. Отже, вираження будь-якого об'єкта – це вияв його особливостей з урахуванням елементів і взаємовідношень між ними.

У плані вираження, тобто змісту, складниками мовних одиниць є елементи. Розгляд елементів, структури і відношень можна здійснювати на рівні мовних одиниць, зокрема словосполучення і речення. Синтаксичні одиниці – словосполучення і речення – характеризуються синтаксичними відношеннями і зв'язками, при цьому зв'язки розглядаються як окремий тип відношень, що передбачає безпосередню залежність мовних одиниць. Зв'язки елементів у межах певної мовної одиниці, наприклад словосполучення чи речення, демонструють певні властивості її структури: стійкість і змінюваність.

Взаємовідношення частин у процесі утворення цілого, наприклад мовної одиниці чи конкретно синтаксичної одиниці, супроводжується:

1) утворенням взаємозалежних зв'язків між частинами цілого;

2) утратою деяких властивостей частин як несуттєвих чи непотрібних під час входження до цілого;

3) формуванням у цілого нових якостей, зумовлених природою його частин і виникнення між ними нових зв'язків і відношень.

Процеси інтеграції і диференціації у структурі цілого відображають розвиток мови. Ці процеси ґрунтуються на парадигматичних і синтагматичних об'єднаннях елементів у ціле. Мова – відкрита і динамічна система.

Кожна мовна одиниця існує у свідомості мовця в двох іпостасях: у складі одиниць вищого рівня як частина цілого і в межах свого рівня – як ціле. Мовний елемент – це мінімальний об'єкт з певного класу об'єктів, який здатний самостійно виконувати певну функцію у межах конкретної системи. Лінгвістична сутність мовної одиниці виявляється, по-перше, у схожості з іншими одиницями, по-друге – у протиставленні іншим одиницям.

Розрізняють зовнішнє і внутрішнє членування мовного континууму. Внутрішнє членування пов'язане з відношенням: а) однорідних елементів у межах того чи того рівня (так виділяються фонеми, морфеми, лексеми); б) неоднорідних елементів, що належать до різних рівнів, внаслідок чого моделюється структура мовної системи загалом. Зовнішнє членування ґрунтується на співвідношенні мовних елементів з позамовною дійсністю. Унаслідок цього виділяються смислорозрізнювальні, номінативні, дейктичні, експресивно-оцінні, комунікативні та інші компоненти мови.

Принцип членування мовних одиниць умовно поділяється на структурний і функційний. Структурний принцип передбачає пошук все більш елементарних і далі неподільних одиниць, функційний спрямований на виділення номінативних, комунікативних і конструктивних одиниць мови, що позначають окремі одиниці, дії, якості і виражають поняття та уявлення.

Системність мови загалом і окремих її складників характеризується:

– певною кількістю функційнозначущих елементів, що є субстанцією мовної системи;

– закономірними й упорядкованими зв'язками та відношеннями між елементами, їхньою функційною взаємодією і координацією, що утворюють у своїй цілісності структуру мовної системи;

– взаємозумовленістю властивостей цілого й окремих частин, цілісним призначенням елементів у системі мови, їхньої функційної єдності [12, 67].

Єдність всіх елементів цілого, його властивостей і зв'язків, те, що існує і виражається у формі й невіддільне від неї, становить зміст у мові. Мовна форма імпліцитно зосереджена у мовному явищі й есплікується тільки у специфічному мовленнєвому вжитку. Форма є зовнішнім вираженням змісту, зовнішньою конфігурацією предмета тощо. Зміст мовної форми прихований від зовнішнього сприйняття, адже він невичерпний за своєю природою, як невичерпне саме пізнання людиною суб'єктивного й об'єктивного світу. Форма і зміст мовного явища перебувають у нерозривному зв'язку. Як внутрішня структура форма детермінує свій розвиток і розвиток змісту. Гармонія форми і змісту створює умови для оптимального розвитку мовної системи загалом.

Отже, мова як система є цілим, що складається із взаємозв'язаних і взаємодіючих елементів; не може бути явищ поза системою. Мова – складна багатопланова система з внутрішньою організацією одиниць і частин, що її складають. Вихідними критеріями мовної системи є: 1) її цілісність; 2) відносна неподільність елементів системи; 3) ієрархічна організація; 4) структурованість.

Поняття «цілісність» увійшло в мовознавство як універсальна категорія.

Е. Сепір послуговується терміном «totality» – «об'єднаність у ціле», «цілісність», і пояснює його як «деяке первинне підсвідоме поняття, яке так природно формується з емпіричної реальності, що зведення його до простіших понять є досить важкою працею» [11, 387]. Учений виводить поняття цілісності з двох видів психологічного досвіду людини: 1) відчуття виконаної справи або неможливість її поновлення; 2) відчуття неможливості або небажання розділити певний об'єкт на менші об'єкти. Е. Сепір вказує на взаємозв'язок між цими відчуттями, підкреслюючи, що основою їхнього виникнення є емпіричне знайомство людини з об'єктами. Учений вважає, що певні об'єкти здатні поєднуватися у «функційні єдності», утворюючи функційно цілісний комплекс. Зауваження Е. Сепіра щодо цілісності як універсальної характеристики людського існування поширюються на лінгвістику загалом і на граматику зокрема. Аналіз цілісних граматичних структур підтверджує «відчуття неможливості» розділити їх на менші функційні частини, адже «деталі», тобто складники, мають «надзвичайно малий зміст» або взагалі позбавлені змісту і становлять «лише складові або функційно беззмістовні фрагменти певного об'єкта, які наша свідомість об'єднує в єдину структуру» [11, 387]. Цілісне утворення існує як єдина у функційному і граматичному аспектах конструкція, значення якої не становить простої суми значень складників неподільної сполуки.

У витоків теорії лінгвістичної, зокрема граматичної, цілісності стояли вчені Ш. Баллі, Ф. Буслаєв, О. Пєшковський, О. Востоков, О. Потебня, О. Шахматов, Е. Сепір, В. Сімович, С. Смеречинський, Л. Щерба та інші. Формування теорії почалося з пояснення цілісності як одного акту думки, створення «нової форми думки», нового змісту (О. Потебня), утворення «функціональних єдностей» або функціонально неподільних комплексів (Е. Сепір) до теорії фракціонованого знака (про нерозкладність окремих частин – за Ш. Баллі) та теорії про самостійні і несамостійні відношення між словами (О. Шахматов).

О. Потебня розглядає описові конструкції, що становлять «один акт думки», створюють новий зміст. Складники, тобто частини, таких структур мають формальне вираження, однак, переосмислюючись, створюють «нову форму думки». У такому випадку сполучення слів підпорядковуються не лише правилам синтаксису, але й правилам «об'єднання змістів», причому створюється не сума змістів, а новий зміст [10, 66].

Ш. Баллі – автор теорії фракціонованого знака, суть якої полягає в тому, що в мовній системі існує достатня кількість фракціонованих знаків. Їхньою характерною ознакою є «розподіл значення між двома псевдозначеннями, що мають зміст лише у їх сукупності» [5, 161]. Елементи, тобто частини, фракціонованого знака не можуть бути замінені будь-яким іншим елементом, адже специфікою такого комплексу є «нероздільність його окремих частин» [5, 161].

О. Шахматов запропонував теорію про самостійні і несамостійні відношення між словами. Учений пояснює самостійні, або незалежні, відношення як такі, що супроводжують те чи те основне «уявлення» незалежно від його сполучення з іншими «уявленнями». Відношення несамостійні, чи залежні, «виникають між двома сполученими уявленнями» [15, 274].

Теорії лінгвістів середини XX століття створили підґрунтя для розширення досліджень у сфері синтаксису української мови. Філософське та лінгвістичне потрактування категорій «ціле – частина», «система – елемент» уможливили пояснення процесів інтеграції та диференціації у структурі цілого, особливості внутрішнього членування, структурний та функційний принципи членування мовних, зокрема синтаксичних, одиниць, а також істотні критерії мовної системи, такі як цілісність і відносну неподільність її елементів.

Розгляд і розв'язання наукових проблем, поява нових підходів у мовознавстві кінця XX – початку XXI століття внесли і нове бачення у вивчення теорії граматичної цілісності. Глибина, всеосяжність теорії можлива у процесі вивченні категорії граматичної цілісності як на словосполученнєвому, так і на реченнєвому рівнях.

Література

1. Аверьянов А. Н. Системное познание мира / А. Н. Аверьянов – М. : Наука, 1985. – 263 с.
2. Алексеев П. Философия / П. Алексеев, А. Панин. – М. : Проспект, 2003. – 608 с.
3. Алиева А. Системный анализ синтаксически неделимых словосочетаний в современном русском языке: дис. доктора филол. наук: 10.02.01 / Алиева Аделя Вели-кызы. – Баку, 1992. – 285 с.
4. Аристотель. Сочинения: [в 4 т.] / Аристотель; АН СССР, Ин-т философии. – Т. 1: Метафизика; О душе; [ред. и авт. предисл. В. Ф. Асмус]. – М. : Мысль, 1976. – 550 с.
5. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – [2-е изд., стереотип.]. – М.: УРСС, 2001. – 416 с.
6. Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень: підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 240 с.
7. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов / Л. Берталанфи // Системные исследования: Ежегодник. – М. : Наука, 1969. – С. 11 – 47.
8. Зелькина О. С. Категория «структура» в системе категорий диалектики / О. С. Зелькина // Современные проблемы материалистической диалектики. – М. : Мысль, 1971.
9. Овчинников Н. Ф. Категория структуры в науках о природе / Н. Ф. Овчинников // Структура и формы материи (Дидактический материализм и современное естествознание). – М. , 1967. – С. 11– 46.
10. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. , 1958. – Т. 1 – 2. – 536 с.
11. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи / Э. Сепир. – М. : Прогресс,1993. – 656 с.
12. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование / В. М. Солнцев. – М. : Наука, 1971. – 294 с.
13. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Ю. С. Степанов. – [2-е изд. , перераб.]. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
14. Філософський словник [за ред. В. І. Шинкарука]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
15. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

References

1. Aver'yanov A. N. Sistemnoe poznanie mira / A. N. Aver'yanov – M. : Nauka, 1985. – 263 s.
2. Alekseev P. Filosofiya / P. Alekseev, A. Panin. – M.: Prospekt, 2003. – 608 s.
3. Alieva A. Sistemnyy analiz sintaksicheski nedelimykh slovosochetaniy v sovremennom russkom yazyke: dis. doktora filol. nauk: 10.02.01 / Alieva Adelya Veli-kyzy. – Baku, 1992. – 285 s.
4. Aristotel'. Sochineniya: [v 4 t.] / Aristotel'; AN SSSR, In-t filosofii. – T. 1: Metafizika; O dushe; [red. i avt. predisl. V. F. Asmus]. – M. : Mysl', 1976. – 550 s.
5. Balli Sh. Obshchaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyka / Sharl' Balli. – [2-e izd., stereotip.]. – M. : URSS, 2001. – 416 s.
6. Batsevych F. S. Filosofiia movy: Istoriia linhvofilosofskykh uchen: pidruchnyk / F. S. Batsevych. – K. : VTs «Akademiia», 2008. – 240 s.
7. Bertalanfi L. fon. Obshchaya teoriya sistem – obzor problem i rezul'tatov / L. Bertalanfi // Sistemnye issledovaniya: Ezhegodnik. – M. : Nauka, 1969. – S. 11 – 47.
8. Zel'kina O. S. Kategoriya «struktura» v sisteme kategoriy dialektiki / O. S. Zel'kina // Sovremennye problemy materialisticheskoy dialektiki. – M. : Mysl', 1971.
9. Ovchinnikov N. F. Kategoriya struktury v naukakh o prirode / N. F. Ovchinnikov // Struktura i formy materii (Didakticheskiy materializm i sovremennoe estestvoznanie). – M., 1967. – S. 11– 46.
10. Potebnya A. A. Iz zapisok po russkoy grammatike / A. A. Potebnya. – M., 1958. – T. 1 – 2. – 536 s.
11. Sepir E. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu i kul'turologi / E. Sepir. – M. : Progress,1993. – 656 s.
12. Solntsev V. M. Yazyk kak sistemno-strukturnoe obrazovanie / V. M. Solntsev. – M. : Nauka, 1971. – 294 s.
13. Stepanov Yu. S. Osnovy obshchego yazykoznaniya / Yu. S. Stepanov. – [2-e izd. , pererab.]. – M.: Prosveshchenie, 1975. – 271 s.
14. Filosofskyi slovnyk [za red. V. I. Shynkaruka]. – K. : Holov. red. URE, 1986. – 800 s.
15. Shakhmatov A. A. Sintaksis russkogo yazyka / A. A. Shakhmatov. – L. : Uchpedgiz, 1941. – 620 s.

Личук Мария Івановна, кандидат филологических наук, доцент

Категории «целое» – «часть»: философское и лингвистическое объяснение

В статье проанализировано категории «целое» – «часть» и «система» – «элемент» с точки зрения современных философских и лингвистических исследований. Определено взаимоотношения частей и их влияние на образование синтаксической единицы как целого, а также их действие на процессы интеграции и дифференциации в структуре целого. Определено значимость категорий «целое» – «часть» и «система» – «элемент» для объяснения природы целостности как весомого критерия языковой системы.

Ключевые слова: категории «целое» – «часть», категории «система» – «элемент», внутреннее членение, структурный принцип, функциональный принцип, языковая форма, целостность, цельное образование.

Lychuk Maria Ivanivna, Candidate of Philological Sciences, Associated Professor

Categories «the whole» – «part» in philosophical and linguistic aspects

The Representatives of the newest linguistic research schools suggest their interpretation of the category «the whole – part» and «system – element» and at the same time referring to the problems of syntax in Ukrainian language.

The purpose of the article is to analyze categories «the whole» – «part» in philosophical and linguistic aspects and to determine the role of parts in the process of creation of syntactical unit as the whole.

Explaining the materia as a structural unit, philosophers consider the concept of the system as a central term. They define it as «order», «unit», «the whole». Austrian scientist L.von Bertalanfi suggests: «System is a complex of interdependent elements».

In philosophical interpretation the whole is correlated with part and the system is correlated with element and structure.

According to the linguistic interpretation part is a component of the whole, and the element is correlated with the whole imminently.

At the beginning of 20th century the representatives of linguistic structuralism offered the main terms «system» and «structure». They consider the system as a structurally organized unit, however elements were seen as minimal components of the system, united with some relations (structure), and the structure is a system of relations within elements. Elements are the material bearers of connections and relations.

Mutual relation of parts while creating of the whole, such as syntactical unit, has the following processes:

1) Creation of the interdependence of relations within the whole;
2) Losing of some parts' qualities as unnecessary while entering the whole;
3) Formation of new qualities within the whole, based on the nature of its parts and appearance of new connections and relations between them.

The processes of integration and differentiation within the structure of the whole depict the language development.

The union of all elements, its qualities and relations and that things which exist and are reflected in the form and it is not undivided from it, represents the sense in the language.

Language is a complex diversity which has the inner organization of units and parts. The main criteria of the language system is unity, no separation of elements of the system; hierarchic organization; structure.

The term «unity» is considered as a universal category. The following scientists represent the theory of the unity: Sh. Balli, F. Buslaev, O. Peshkovsky, O. Vostokov, O. Potebna, O. Shachmatov, E. Sepir, V. Simovych, S. Smerchynskyj, L. Shcherba etc. The theory development started with explanation of unity as one fact of the thought, creation «of the new form of the thought», new sense. (O. Potebna), creation of «functional unities» or functionally undivided complexes (E. Sepir) and the theory about independent and dependent relations between words.

Key words: category «the whole – part», category «system – element», inner separation, structural approach, functional approach, language form, unity, comprehensive unoin.